

Дарія ЯКИМОВИЧ-ЧАПРАН (Львів)

ТЕРМІНОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛАВРЕНТІЯ ЗИЗАНІЯ

Спеціальна, і зокрема, термінна лексика – це той мовний пласт, який є найбільш піддатливий для свідомого цілеспрямованого контролю та корекції. В історії терміносистем трапляються випадки, коли окремі науковці створюють не тільки поодинокі найменування, а й цілі комплекси галузевих термінів*. Однак, якщо доробок термінотворців новітніх часів назагал добре відомий в термінознавчих колах, то здобутки давніх учених, на жаль, досі ще належно не поціновані.

Одним з активних працівників на ниві розбудови мовознавчої термінологіки був Лаврентій Зизаній, автор першої граматики слов'яно-української мови та першого слов'яно-українського словника. Його багата наукова спадщина, перевидана в другій половині ХХ ст., вже не раз ставала предметом студій сучасних українських лінгвістів. Так, наприклад, В. Німчук досліджував досягнення Л. Зизанія як граматикиста та лексикографа¹, Н. Москаленко та О. Медведь до своїх праць з історії граматичної термінологіки залучали й аналіз назв мовознавчих понять, засвідчених у книгах Л. Зизанія². Проте досі немає роботи, присвяченої комплексному аналізу термінологіки, які ввійшли у наукову мову середньоукраїнського періоду названий учений.

Загалом, Л. Зизаній збагатив мовознавчу термінологіку XVI–XVII ст. на 69 найменувань. Вони стосуються таких галузей, як:

а) фонетика. Всього 4 н. о. (*дифтонгъ* “диграф” (ГЗ, с. 16)**, *припѣло* “акцентологія” (ГЗ, с. 10), *остраа* “гострий, або висхідний наголос” (ГЗ, с. 17), *тяжъкаа* “тяжкий, тупий, або нисхідний наголос” (ГЗ, с. 17);

б) графіка. Всього 8 н. о. – знаки діакритики та пунктуації (*титла* “титла” (ГЗ, с. 31), *сѣдинителнаа* “знак переносу” (ГЗ, с. 32), *точки* “пунктуаційні знаки” (ГЗ, с. 32), *подстолѣа* “знак запитання (відповідно до грецької традиції мав вигляд ;)” (ГЗ, с. 32), *точка* “крапка” (ГЗ, с. 32), *запатаа* “кома” (ГЗ, с. 32), *срокá* “розділовий знак, що ставився всередині речення, але позначав паузу більшу, ніж кома, можливо, співвідносний зі сучасним тире (мав вигляд ·)” (ГЗ, с. 32), *двосрочіе* “двокрапка” (ГЗ, с. 32);

* Згадати хоча б проф. І. Ковалика і його багаторічну працю над виробленням української дериватологічної термінології.

¹ Див.: Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV–XVI ст. – Київ, 1985; *Його ж.* Систематичний підручник церковнослов'янської мови “Грамматика словенска” Л. Зизанія // *Зизаній Л.* Грамматика словенська. – Київ, 1980; *Його ж.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – Київ, 1980.

² *Москаленко Н.* Нарис історії української граматичної термінології. – Київ, 1959; *Медведь О.* Українська граматична терміносистема: (історія та сучасний стан). Автореф. дис. [...] канд. філол. наук. – Харків, 2001.

** Тут і далі у круглих дужках подаємо посилання на Зизанієві “Граматику” (ГЗ) і “Лексисъ” (ЛЗ) і сторінки у них, де зафіксовані аналізовані найменування.

б) лексикологія. Всього 2 н. о. (*значити* “мати значення, означати” (ЛЗ, с. 31) і *лексисъ* “словник” (ЛЗ, с. 23);

в) морфологія. Всього 48 н. о. (*видъ слова* “частина мови” (ГЗ, с. 37), *етимологія* “морфологія” (ГЗ, с. 10), *истинънословіе* “морфологія” (ГЗ, с. 10), *осушественное има* “іменник” (ГЗ, с. 46), *нарицаемое има* “загальна назва” (ГЗ, с. 45), *собъственное има* “власна назва” (ГЗ, с. 46), *има прилагаемое* “прикметник” (ГЗ, с. 46), *изъавителное мѣстоима* “особовий чи особово-вказівний займенник” (ГЗ, с. 93), *нарѣчіа вопрошеніа*, *нарѣчіа отвѣщеніа* “прислівники, що вживаються в питаннях і відповідях” (ГЗ, с. 171), *нарѣчіа качества* “якісно-означальні прислівники” (ГЗ, с. 168), *нарѣчіа количества* “прислівники міри і ступеня” (ГЗ, с. 168), *нарѣчіа мѣста* “прислівники місця” (ГЗ, с. 168), *нарѣчіа разсужденіа* “прислівники зі спільним значенням вищого ступеня порівняння” (ГЗ, с. 169), *нарѣчіа събраніа* (*собраніа*), *нарѣчіа оуподобленіа*, *нарѣчіа чина* “прислівники способу дії” (ГЗ, с. 170–171), *нарѣчіа раздѣленіа* “прийменники зі значенням відокремлення чи вилучення” (ГЗ, с. 171), *сѣлѣпляющіа съюзи* “єднальні сполучники” (ГЗ, с. 173), *раздѣляющіа съюзи* “розділові сполучники” (ГЗ, с. 173), *прикасающіа съюзи* “умовні сполучники” (ГЗ, с. 174), *виновныа съюзи* “причинові сполучники” (ГЗ, с. 174), *вопросныа съюзи* “питальні частки” (ГЗ, с. 174), *нарѣчіа отричаніа* “заперечні частки” (ГЗ, с. 168); *нарѣчіа оувѣщеніа* “означальні частки” (ГЗ, с. 168), *утверждающіа съюзи* “видільні частки” (ГЗ, с. 173), *винителный надежь* “знахідний відмінок” (ГЗ, с. 56), *творителный надежь* “орудний відмінок” (ГЗ, с. 56), *разсужденіе* “ступенювання (прикметників)” (ГЗ, с. 46), *степень разсужденіа* “ступінь порівняння” (ГЗ, с. 47), *положеніный степень разсужденіа* “нульовий ступінь порівняння прикметників” (ГЗ, с. 47), *разсудный степень разсужденіа* “вищий ступінь порівняння прикметників” (ГЗ, с. 47), *превышійый степень разсужденіа* “найвищий ступінь порівняння прикметників” (ГЗ, с. 47), *разсужденіе подобоначертателное* “форми ступенів порівняння, утворені регулярним способом” (ГЗ, с. 49), *разсужденіе стропотное* “суплетивні форми ступенів порівняння” (ГЗ, с. 49), *непредѣльный образъ* “інфінітив дієслова” (ГЗ, с. 109), *залогъ* “стан (дієслова)” (ГЗ, с. 107), *дѣлательный залогъ* “активний стан” (ГЗ, с. 107), *страдателный залогъ* “пасивний стан” (ГЗ, с. 107), *средній залогъ* “нульовий стан (без постфікса -са)” (ГЗ, с. 107), *посредственный залогъ* “нульовий стан (з постфіксом -са)” (ГЗ, с. 107), *общій залогъ* “зворотний стан” (ГЗ, с. 107), *образъ* “спосіб (дієслова)” (ГЗ, с. 107), *изъавителный образъ* “дійсний спосіб” (ГЗ, с. 109), *повелителный образъ* “наказовий спосіб” (ГЗ, с. 109), *молитвенный (желательный) образъ* “бажальний спосіб” (ГЗ, с. 109), *протяженное время* “імперфект” (ГЗ, с. 112), *пресъвершенное время* “перфект” (ГЗ, с. 112), *мимошедшее время* “аорист” (ГЗ, с. 112);

г) словотвір. Всього 2 н. о. (*первообразный видъ* “словотвірна непохідність” (ГЗ, с. 51), *призводный видъ* “словотвірна похідність” (ГЗ, с. 51);

г) морфеміка. Всього 4 н. о. (*начертаніе* “будова слова” (ГЗ, с. 54), *простое начертаніе* “основа, що складається тільки з кореня” (ГЗ, с. 54), *сложное начертаніе* “основа, що складається з двох морфем (у т. ч. кореневих)” (ГЗ, с. 54), *пресложное начертаніе* (ГЗ, с. 54) “основа, що складається з трьох і більше морфем”).

Потреба у створенні нових назв виникала внаслідок таких причин:

1) запровадження нового наукового поняття, яке необхідно було назвати, напр., *творителный падежь* “орудний відмінок”;

2) намагання подати досконаліше, ніж у попередників найменування:

а) рідномовне з прозорою внутрішньою формою (для кращого сприйняття), напр., *тажкаа* замість *варіа* у “Граматиці” спілки Адельфотес;

б) утворене за уніфікованою для певної групи номенів моделлю, напр., *нарѣчіа мѣста*, аналогічно до *нарѣчіа чина*, *нарѣчіа количества* тощо, замість *мѣстна нарѣчіа* у “Граматиці” спілки Адельфотес;

в) однослівне замість терміносполуки, напр., *дифѳонги*, замість *двогласныа писмена* у “Граматиці” спілки Адельфотес;

За структурою назви, що їх запровадив Л. Зизаній, поділяються на:

– унітерми. Всього 16 н. о., напр., *остраа*, *образъ*;

– композити. Всього 4 н. о., напр., *истиньнословіе*, *двосрочіе*;

– двослівні терміносполуки (прикметниково-іменникові та іменниково-іменникові). Всього 46 н. о., напр., *нарицаемое има* “іменник – загальна назва”; *нарѣчіа вопрошеніа* “питальні прислівники”;

– трислівні терміносполуки. Всього 3 н. о. (уживані в короткій формі – сам атрибут), напр., *превыиіиіи степень разсужденіа*: Что есть *превыиіиіи*; *Превыиіиіи* есть, іже вацішее разсоуднаго значеніа значить (ГЗ, С, 48).

Серед унітермів і композитів переважають кальки:

– морфемні, напр., точна калька *притѣло* (< гр. *πρῶτον*) “акцент, наголос”;

2) “орфографічний знак (придиху, кількості, наголосу)”³ < *прос-* = *при-*, *ѡд-* = *пѣ-*, *-и(а)* = *-л(о)* і неточна *истиньнословіе* (< гр. *ἔτιμολογία* “правдиве, тобто первісне значення слова або встановлення первісного значення слова”⁴ < *ἔτιμον* “правдиве, тобто первісне значення слова”⁵ + *λόγος* “судження, вчення”⁶, де перший компонент помилково перекладено старослов’янською основою *истиньно-*, що відповідає омонічному *ἔτιμον* II “істинно, правильно”⁷, а другий – українською основою *слов(о)*, співвідносно з іншим значенням гр. *λόγος* – “слово”⁸);

– словотвірні точні, напр., *тажкаа* (< гр. *βαρεῖα* (*πρῶτον*) “тяжкий (тупий), або нисхідний наголос”⁹) і *остраа* (< гр. *ὄξεῖα* “гострий, або висхідний наголос”¹⁰), утворені подібно до грецьких назв-зразків субстантивацією прикметників;

– семантична, напр., *образъ* (< лат. *modus* 1) “спосіб, міра”, 2) “зразок, правило”, 3) грам. “спосіб дієслова”¹¹ = укр. *образ* 1) “спосіб”, 2) “зразок, правило”¹²).

³ Древнегреческо-русский словарь. – Москва, 1958. – Т. II. – С. 1425.

⁴ Там само. – Т. I. – С. 180.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 1034.

⁷ Там само. – С. 180.

⁸ Там само. – С. 1034.

⁹ Там само. – С. 288.

¹⁰ Там само. – Т. II. – С. 1179.

¹¹ Латинско-русский словарь. – Москва, 1986. – С. 490.

¹² *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексикон словено-латинський // “Лексикон латинський” Є. Славинецького. “Лексикон словено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. В. Німчук. – Київ, 1973. – С. 478.

Наявні також однослівні запозичення – *етимологія* (див. вище), *дифтонгъ* (< гр. διφθόγγον “двозвук, дифтонг”¹³ < δίς “два”¹⁴ + φθόγγον “голосний звук”¹⁵), *тітла* (< ст.-сл. **ТИТЬЛА** “напис; заголовок; глава; титло”¹⁶ < гр. τίτλος¹⁷ < лат. titulus “напис”¹⁸).

Низку слів утворено семантичним способом через надання наявним у мові генетично різним лексемам нових, мовознавчих, семем, напр., *значити* (< *значити* “позначати, бути знаком” (XVI ст.)¹⁹, *лексисъ* (< *лексисъ* “сукупність слів” (XVI ст.) та ін. Використовував Л. Зизаній також способи основоскладання, напр., *двосрочіє* і морфолого-синтаксичний, напр., *с’єдинителна*.

Серед терміносполук найбільше оригінальних найменувань, утворених синтаксичним способом. Їх компонентами можуть бути:

а) запозичене означуване слово-гіперонім і запозичений зі старослов’янської мови атрибут, який до того існував із загальноновживаним значенням. Напр., *нарѣчіа качества* (*нарѣчіє* < серб. *нарѣчіє* “прислівник” (калька з гр. ἐπιρῆμα²⁰) + *качество* “якість”²¹ < ст.-сл. **КАЧЬСТВО**²²);

б) запозичене означуване слово-гіперонім й спеціально створений атрибут (причому форманти обиралися і питомі, і запозичені). Напр., *вопросныа съюзи* (*съюзъ* < серб. *съюзъ* “сполучник” (калька з гр. σύνδεσμος²³) + *вопросный* < *вопросити* “спитати”²⁴ < ст.-сл. **ВЪПРОСИТИ**²⁵, *сълѣпляющіа съюзи* (*съюзъ* + *сълѣпляющій* < *сълѣплати* 1) “склеювати”, 2) “з’єднувати”²⁶);

в) запозичене означуване слово-гіперонім й атрибут, утворений семантичним способом через термінізацію наявних у мові загальноновживаних слів (різних за походженням), Напр., *нарѣчіа чина* (*нарѣчіє* + *чинь* “ряд, порядок”²⁷);

г) означуване, утворене семантичним способом через термінізацію наявних у мові загальноновживаних слів (різних за походженням), і спеціально створений атрибут. Напр., *разсужденіє подобоначертателное* (*разсужденіє* “розсудити, обдумати, обміркувати”²⁸ < ст.-сл. **РАСЪЖДЕНИЕ** “думка, переконання”²⁹ +

¹³ Древнегреческо-русский словарь... – Т. I. – С. 415.

¹⁴ Там само. – С. 413.

¹⁵ Там само. – Т. II. – С. 1723.

¹⁶ Белей Л., Белей О. Словник старослов’янсько-український. – Львів, 2001. – С. 273.

¹⁷ Древнегреческо-русский словарь... – Т. II. – С. 1632.

¹⁸ Латинско-русский словарь... – С. 775.

¹⁹ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 2005. – Вип. 12. – С. 103.

²⁰ Древнегреческо-русский словарь... – Т. I. – С. 631.

²¹ Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. – Москва, 1991. – Т. IV. – С. 206.

²² Цыганенко Г. Этимологический словарь русского языка. – Киев, 1989. – С. 172.

²³ Древнегреческо-русский словарь... – Т. II. – С. 1556.

²⁴ Словарь древнерусского языка... – Т. II. – С. 210.

²⁵ Белей Л., Белей О. Словник старослов’янсько-український... – С. 38.

²⁶ Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. III. – С. 743–744.

²⁷ Там само. – С. 1519–1522.

²⁸ Там само. – С. 95.

²⁹ Белей Л., Белей О. Словник старослов’янсько-український... – С. 220.

подобоначертателный < подоб(а) “звичай, звичка”³⁰ і начерта(ти) 1) “креслити, малювати”, 2) “писати” < ст.-сл. *начьртати* “писати, малювати”³¹);

г) означуване, утворене семантичним способом, й атрибут, утворений семантичним способом. Напр., *разсужденіе стропотное* (*разсужденіе* + *стропотный* “різний, несхожий”³² < ст.-сл. *стръпътънь* “нерівний, кривий, злий”³³);

д) означуване, утворене семантичним способом, й атрибут, семантична калька: *видъ слова* (*видъ* “різновид, ґатунок”³⁴ + *слово* 1) “слово”, 2) “мовлення”, 3) речення”³⁵ < гр. λόγος 1) “слово”, 2) “речення”³⁶);

е) означуване, що вже існувало з єдиним терміним значенням, й атрибут, утворений семантичним способом. Напр., *творителный падежь* (*падежь* “відмінок” < гр. πτωσις 1) “падіння” 2) “відмінок”³⁷);

є) означуване, що є семантичною калькою, й атрибут, якому Л. Зизаній присвоїв інше терміне значення, ніж те, що було раніше. Напр., *мимошедшее время* (*время* 1) “час як одна з форм існування матерії”, 2) “тривалість існування чогонебудь”, 3) “час дієслова”³⁸ < серб. *время* “те саме”³⁹ < гр. χρόνος 1) “час”, 2) “вік”, 3) “час дієслова”⁴⁰ + *мимошедший* < серб. *мимошедший* “тривалий минулий”⁴¹ < гр. *παρατακτικὸς χρόνος* “імперфект”⁴²).

Терміносполуки представлені також структурними кальками. Складаються ці найменування з генетично різних слів-компонентів:

а) кальковане означуване й атрибут, семантична калька з грецького та латинського зразка. Напр., *собъственное имя* (*има* 1) “ім’я”; 2) “назва”, 3) “клас слів, що об’єднує іменні частини мови” < серб. *има* “те саме”⁴³ (< гр. ὄνομα “те саме”⁴⁴ + *собъственный* “власний, приватний”⁴⁵);

б) кальковане означуване й атрибут, словотвірна або морфемна калька з грецького та латинського зразка. Напр., *осущественъное имя* (< лат. *nomen substantivum* “іменник, дослівно, ім’я існуюче”)⁴⁶;

в) запозичене означуване й атрибут, словотвірна калька: *прикасающіася съюзи* (< гр. *συναιτικῆ συνδεσμοί* “єднальні, дослівно, доторкальні сполучники”⁴⁷);

³⁰ Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський... – С. 484.

³¹ Белей Л., Белей О. Словник старослов’янсько-український... – С. 119.

³² Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський... – С. 513.

³³ Белей Л., Белей О. Словник старослов’янсько-український... – С. 241.

³⁴ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. ... – Вип. IV. – С. 52–53.

³⁵ Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка... – Т. III. – С. 41–420.

³⁶ Древнегреческо-русский словарь... – Т. I. – С. 1034.

³⁷ Там само. – Т. II. – С. 1438.

³⁸ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. ... – Вип. V. – С. 15–16.

³⁹ Жуковская Л. Барсовский список грамматического сочинения “О восьми частях слова” // Східнослов’янські граматики XVI – XVII ст.: матеріали симпозиуму. – Київ, 1982. – С. 34–35.

⁴⁰ Древнегреческо-русский словарь... – Т. II. – С. 1787.

⁴¹ Жуковская Л. Барсовский список грамматического сочинения... – С. 34.

⁴² Древнегреческо-русский словарь... – Т. II. – С. 1253.

⁴³ Жуковская Л. Барсовский список грамматического сочинения... – С. 31.

⁴⁴ Древнегреческо-русский словарь... – Т. II. – С. 1178.

⁴⁵ Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський... – С. 510.

⁴⁶ Латинско-русский словарь... – С. 739.

⁴⁷ Древнегреческо-русский словарь... – Т. II. – С. 1553.

г) запозичене означуване й атрибут, семантична калька. Напр., *дѣлательный залогъ* (< гр. ἐνεργητικὸς δίδθεσις “активний, дослівно діючий (діяльний) стан”⁴⁸).

Підсумовуючи сказане вище, можемо стверджувати, що новотвори Л. Зизанія на позначення наукових мовознавчих понять є важливим надбанням української літературної мови. Створюючи свої найменування, вчений використовував усі відомі й тепер способи термінотворення і послідовно дотримувався принципу прозорості внутрішньої форми, що особливо актуально в науково-навчальному підстилі, зразком якого є “Грамматика”. Саме тому серед його неологізмів найбільше число різнотипних кальок та назв, утворених семантичним способом. За компоненти для своїх новотворів Л. Зизаній обирав питома українські та старослов’янські за походженням основи та форманти у приблизно рівній пропорції, продукуючи при цьому низку гібридних номінативних одиниць, що загалом було характерною рисою тогочасної української літературної мови.

⁴⁸ Древнегреческо-русский словарь... – Т. I. – С. 541.